

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Comparative Literature

Print ISSN: 2008-6512
Online ISSN: 2821-1006

Journal of Comparative Literature

Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 14, No. 27, winter 2023

A Comparative Analysis of the Effectiveness of Persian Poems by Pioneer poets from the book *Shayest-Nashayest* and the Works of Imam Mohammad Ghazzali. (Relying on the Books of *Ehya-e-Ulum al-Din* and *Kimiyay-e*)*

Leili Amiri Ebrahimabad¹, Ahmad Amiri Khorasani², Mohammad Sadegh Basiri³

1. Introduction

Shayest-Nashayest is a jurisprudential-ethical work written in the late Sasanian period detailing Zoroastrian ceremonies, rules, and rituals. The ninth, tenth, and twelfth chapters of this book address religious topics and instructions. The poems of some pioneer Persian poets also contain fundamental ideas about the ways to reach perfection. Imam Mohammad Ghazzali is also famous for his book *Ehya-e-Ulum al-Din* in Arabic and Persian prose and is also a great scholar in the field of Islamic ethics. This study seeks to address the extent to which pioneer poets were influenced by the ethical discussions in *Shayest Nashayest* and Ghazzali's thoughts.

This study was conducted using a comparative-analytical design with library techniques to examine moral ideas and orders in *Shayest Nashayest* and also the ethical instructions of some pioneer poets and

*Date received: 07/08/2022 Date review: 18/09/2022 Date accepted: 01/10/2022

1. Corresponding author: Student of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Iran .E-mail: leiliamiri55@gmail.com

2. Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman , Kerman, Iran. E-mail: amiri@uk.ac.ir

3. Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman , Iran. E-mail: ms.basiri@gmail.com.

Imam Mohammad Ghazzali in his books, *Uloom al-Din* and *Kimiyay-e Sa'adat*.

2.Methodology

This study was conducted using a comparative-analytical design with library techniques to examine moral ideas and orders in Shayest Nashayest and also the ethical instructions of some pioneer poets and Imam Mohammad Ghazzali in his books, *Uloom al-Din* and *Kimiyay-e Sa'adat*.

3.Discussion

The ideas presented in Shayest Nashayest and *Ehya-e-Uloom al-Din* are also reflected in some poems of Persian pioneer poets, as discussed below:

2.1 Adornment with knowledge and science

Concerning knowledge and its significance, the author of Shayest Nashayest has argued: "People should visit three places more often: The home of knowledgeable people, individuals who do good deeds, and people of great wisdom" (Mazdapour, 1990: 245) Ghazzali raised extensive discussions on the virtues and benefits of knowledge, various sciences, and their effects: "Knowledge/wisdom is a prerequisite for having a good physical life (Ibid, Vol. 1: 8). According to Nasser Khosrow, a poet who has good knowledge speaks good words, just like a clean pottery pitcher that has clean water:

A knowledgeable person does not speak anything but good words; Just as clean water comes from a good pottery pitcher (Naser Khosrow, 2005: 377).

2.2 Telling the truth and avoiding lies

In Zoroastrian religion, truthfulness is a sign of religiosity: "Spatman of Zoroastrian says that a religious man is Yuzhdasrgr (truthful). That

is, one who speaks the truth and cherished religious instructions is a religious person” (Mazdapour, 1369: 160) Ghazzali also argues that one should not utter something that is pure loss and a statement whose benefit is less than its loss (Ghazzali, n.d., Vol. 3: 108).

Narrating the story of Anushirvan, the Sassanid king, Ferdowsi (1979, Vol. 4: 434) stated:

If the tongue is accustomed to telling lies

It cannot receive divine illumination.

Telling lies is a sign of helplessness and misery

We should cry for miserable and helpless people

2.3 Conscious praise

In the 19th chapter of the book *Shayest-Nashayest*, the word “ahunawar” is mentioned many times. It is the most sacred prayer of Zoroastrianism, it belongs to the gods and it is recited on different occasions, in religious, farming, and wedding ceremonies for saving from strays, and purification of sins, and it is not specific to kings (cf. Mazdapour, 1990: 238-240). Describing the evils of praise, Ghazzali suggests that people who use to praise others may say what they do not realize and have no way of knowing it (Ghazzali, n.d., Vol. 3: 156). Sanai (2009: 40) also advises poets to avoid praising worthless people:

Poets who praise worthless people to earn money are shameless.

2.4 Good temperateness

In *Shayest Nashayest*, good temperateness as an important personality trait is juxtaposed to truthfulness, and good-natured people are considered more innocent and worthy of selection: “When they are choosing among innocent and decent people, they should choose the one with good temperateness, truthfulness, and decent action based on certain criteria” (Mazdapour, 1990: 159) Ghazzali considers the cure for all bad moods to be a part of knowledge and action and says that

acting against the cause brings the right result (cf. Ghazzali, n.d., Vol. 3: 145). Masoud Saad (1983: 636) invites poets to be good-tempered:

As a poet, you should not be bad-tempered as good poets avoid ill temperateness.

4. Conclusion

A single thought dominant in all poetic works investigated in this study as reflected in the parts of the book Shayest Nashayest and Ghazzali's thoughts is that from the point of view of Iranians before and after Islam, having a God-centered spirit, good qualities, and inner purification is a way for human liberation. Persian-speaking poets, due to their religious background and under the influence of religious thoughts, have written moral poems and recommended them to other poets.

Keywords: Ehya-e-Ulum al-Din, Imam Mohammad Ghazzali, comparative analysis, Shayest-Nashayest

References [In Persian]:

- Azraghi Heravi, A. H. (1957). *Diwan*. Edited by Saeed Nafisi. Tehran: Zovar.
- Porjavadi, N. (1372). *Buy-e Jan (A collection of articles about Persian mystic poetry)*, First Edition. Tehran: Academic Publishing Center.
- Razmjo, H. (1977). *Ancient poetry in the scale of Islamic criticism*. 2nd edition: Mashhad: Astan Quds Razavi Press.
- Rudaki, A. A. (2002). *Diwan*. Edited by J. Mansour, second edition, Tehran: Dostan.
- Zarrin Koob, A. H. (1967). *Honest poetry, unmasked poetry*. First Edition. Tehran: Academic Publishing Center.
- Saad Salman, M. (1983). *Diwan*. Edited by Rashid Yasemi, second edition. Tehran: Amir Kabir Press.
- Sanai, A. M. (209). *Diwan*. Edited by Seyyed Mohammad Taqi Madras Razavi. 7th edition, Tehran: Sanai.
- Shibli Nomani, M. (1984). *Shaar al-Ajam*. 1st edition. (S. M. Taghi Fakhr Dai Gilani, Trans.). 2nd edition. Tehran: Donyay-e Ketab.

- Tusi, Kh. N. (1957). *Akhlaq-e Naseri*. Edited by Adib Tehrani. 1st edition. Tehran: Javidan.
- Onsori Balkhi, A. H. A. (1963). *Diwan*. Edited by Mohammad Debirsiaghi. Tehran: Sanai.
- Ghazzali, A. H. I. M. (1972). *Kimiyay-e Sa'adat*. Vo. 1 and 2. Edited by Hossein Khadiv Jam. First Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publisher.
- Ghazzali, A. H. I. M. (1979). *Ehya-e-Ulum al-Din. The second half of the quarter of salvation*. Edited by Hossein Khadio Jam. First Edition. Tehran: Iran Culture Foundation.
- Ghazzali, A. H. I. M. (1979). *Ehya-e-Ulum al-Din*. Vo. 3, The quarter of fatalities. Edited by Hossein Khadiv Jam. 2nd edition. Tehran: Scientific and Cultural Publisher.
- Ghazzali, A. H. I. M. (n.d.). *Ehya-e-Ulum al-Din*. The first, third and fourth parts. Edited by Badavi Tabaneh. Cairo: Keryat Futra.
- Farrokhi Sistani, A. A. (1992). *Diwan*. Edited by Mohammad Debir Siaghi. 4th edition. Tehran: Zovar.
- Ferdowsi, A. (1975). *Shahnameh*. Vol. 1, 2, 3, and 4. 4th edition. Tehran: Amir Kabir Press.
- Christian Sen, A. (2006). *Iran during the Sasanian era*. Translated by Rashid Yasemi. 5th edition. Tehran: Seday-e Moaser.
- Modbari, M. (1991). *A biography of poets without collected poetry in the 3rd, 4th and 5th centuries AH*. 1st edition. Kerman: Panos.
- Mazdapur, K. (1990). *Shaiest Nashayest*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Manouchehri Damghani, A. N. A. (1990). *Diwan*. Edited by Mohammad Debir Siyaghi. 1st edition. Tehran: Zovar.
- Naser Khosrow, A. M. (1384). *Diwan of poems*. Edited by Mojtaba Minavi and Mehdi Mohaghegh. 6th edition. Tehran: Tehran University Pres.
- Naser Khosrow, A. M. (1367). *Diwan*. Edited by Mojtaba Minovi. Annotations by Ali Akbar Dekhoda. 2nd edition. Tehran: Donyay-e Ketab.
- Electronic source: <http://www.vajehyab.com>.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال چهاردهم، شماره بیست و هفتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

تحلیل تطبیقی اثرپذیری اشعار پارسی سرایان متقدم از کتاب شایست ناشایست و آثار امام محمد غزالی (با تکیه بر احیاء علوم الدین و کیمیای سعادت)*

لیلی امیری ابراهیم آباد (نویسنده مسئول)^۱؛ احمد امیری خراسانی^۲؛ محمدصادق بصیری^۳

چکیده

شایست ناشایست، متنی به زبان پارسی میانه و اثری دینی، بازمانده از دوره زرتشت است. احیاء علوم الدین نیز کتابی دینی، اخلاقی و عرفانی مربوط به قرن پنجم است. مقاله حاضر می‌کوشد با تأکید بر دستوره‌های اخلاقی شعرای متقدم، به مقایسه اشعار آنان با این متون دینی، یعنی شایست ناشایست و احیاء علوم الدین امام محمد غزالی و ترجمه فارسی آن، کیمیای سعادت، پردازد. ادبیات تعلیمی ما از آغاز شعر فارسی تاکنون، همواره بایدها و نبایدهای اخلاقی را مورد توجه قرار داده، اما در زمینه مقایسه اشعار شاعران متقدم و متون دینی، پژوهش‌های کمتری صورت گرفته است. این نوشتار، به شیوه کتابخانه‌ای و با روش استقرایی، اندیشه‌های موجود در اشعار شعرای متقدم را با شایست ناشایست و احیاء علوم الدین، مقایسه می‌کند و به این نتیجه می‌رسد که شعرای متقدم، بنا به پیشینه باورهای اعتقادی که داشته‌اند و هم‌چنین به دلیل تأثیرپذیری از آموزه‌های اسلامی-قرآنی، بایدها و نبایدهای اخلاقی را در شعرشان، مطرح و به دیگر شعرا توصیه کرده‌اند و

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۱۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۶/۲۷ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۰۹

Doi: 10.22103/jcl.2022.20043.3513

صص ۹۵-۱۲۰

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران. ایمیل: leiliamir@ens.uk.ac.ir

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. ایمیل: amiri@uk.ac.ir

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. ایمیل: ms.basiri@gmail.com

حلقه پیوند، میان اندیشه‌های اخلاق‌مدار قبل و بعد از اسلام در ایران شدند و با زبان شعر، اهمیت دستیابی به تطهیر باطن و معرفت الهی را نزد ایرانیان، نشان دادند.

واژگان کلیدی: احیاء علوم الدین، امام محمد غزالی، تحلیل تطبیقی، شایست ناشایست، کیمیای سعادت.

۱. مقدمه

اندرزهای اخلاقی و رسیدن به کمال بشری، همواره اصلی سازنده در افکار ایرانیان بوده است و در شعر شاعران مسلمان و آثار منشور اندیشمندان اسلامی که به احیای سیره صالحان گرایش دارند نیز قابل مشاهده است. شایست ناشایست، اثری فقهی - اخلاقی، بازمانده از اواخر دوره ساسانیان و مربوط به مراسم، احکام و آیین‌های زرتشتی است و همان‌گونه که از نامش پیداست، به بایدها و نبایدها و رفتارهای خوب و بد می‌پردازد. فصل‌های نهم، دهم و دوازدهم این اثر، به موضوعات و دانستی‌های دینی مربوط است. اشعار بعضی شاعران متقدم زبان فارسی نیز در بردارنده اندیشه‌های بنیادین درباره راه‌های رسیدن به کمال است. برخی از این شاعران، جزء اثرگذارترین شاعران زبان فارسی محسوب می‌شوند. امام محمد غزالی نیز با اثر منشور خویش، احیاء علوم الدین، در نثر عربی و فارسی و در زمینه اخلاق اسلامی، فردی شناخته شده و دانشمندی بنام است. این پژوهش، به شرح اثرپذیری اندیشه شعرای متقدم از مباحث اخلاقی موجود در شایست ناشایست و افکار غزالی می‌پردازد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

در شعر برخی شاعران ادب پارسی، پابندی به اخلاق و رعایت اصول و معیارهای کمال از ویژگی‌های قابل توجه است. این ویژگی پیش از آن در آیین زرتشتی نیز مشهود است. برخی شاعران سبک خراسانی که به اصول اخلاقی پایبند بوده‌اند، توصیه‌هایی به شعرا داشته‌اند که به توصیه‌های اخلاقی شایست ناشایست و امام محمد غزالی می‌ماند. نخستین شعرهای زبان فارسی به سبک خراسانی سروده شده‌اند و این سبک از لحاظ زمانی، دوره

سامانیان و غزنویان و سلجوقیان را دربر می‌گیرد. امام محمد غزالی نیز از دانشمندان دربار وزیر نامدار ملک‌شاه سلجوقی، خواجه نظام‌الملک، بود. پرسشی که مطرح می‌شود این است که شاعران متقدم به چه اصولی در شعر پایبند بوده‌اند که می‌توان نمونه آن را در شایست ناشایست و احیاء علوم الدین غزالی یافت و ویژگی‌های فکری مشترک این آثار چیست؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون آثار قابل توجهی درباره احیاء علوم الدین غزالی از دیدگاه علوم مختلف، ارائه شده است. در علم روان‌شناسی مانند: آثار دینداری با تأکید بر آرای روانشناختی غزالی در احیاء علوم الدین (خوانساری، ۱۳۹۳) در علم اخلاق اسلامی مانند نظریه اخلاقی فیض کاشانی و مقایسه آن با نظریه غزالی. (قانع، ۱۳۸۶)

در عرفان اسلامی و حتی معماری نیز تألیفاتی وجود دارد. برخی آثار نیز بر اثرپذیری احیاء علوم الدین از آثار دیگر تأکید دارد و برخی نیز از اثرگذاری این کتاب بر دیگر آثار می‌گویند؛ از جمله آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: اثرپذیری محمد غزالی در احیاء علوم الدین از اللمع فی التصوف و قوت القلوب در موضوع سماع (ملک ثابت، ۱۳۹۹) که مشخص می‌کند غزالی در تألیف کتابش از دیدگاه تصوف و شریعت تا چه حد، تحت تأثیر اللمع سراج طوسی و قوت القلوب مکی بوده است. هم چنین مقاله «آفات زبان از نظر لفظ و معنا در مثنوی مولوی و احیاء علوم الدین غزالی» (بصری و حسینی، ۱۳۹۵) و مقاله «تأثیر احیاء علوم الدین امام محمد غزالی بر بوستان و گلستان سعدی» (غفوریان، ۱۳۹۲) از آشنایی و تأثیرپذیری عمیق اخلاقی و عرفانی سعدی از غزالی می‌گویند. درباره شایست ناشایست نیز مقاله‌ای با عنوان نقد و بررسی کتاب شایست ناشایست (نصرالله زاده، ۱۳۷۸) در مجله کتاب ماه تاریخ و جغرافیا منتشر شده است، اما اثری که مربوط به بررسی تطبیقی میان شایست ناشایست، اشعار شعرای متقدم و احیاء علوم الدین غزالی باشد مشاهده نشد.

۱-۳. روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله تطبیقی-تحلیلی است که به شیوه کتابخانه‌ای به بررسی اندیشه‌ها و دستوره‌های اخلاقی شایست ناشایست، برخی شاعران متقدم و امام محمد غزالی در کتاب احیاء علوم الدین و کیمیای سعادت می‌پردازد.

۴-۱. هدف پژوهش

هدف این پژوهش، یافتن افکار مشترک و یا نزدیک به هم شعرای متقدم (بادیوان و بی دیوان) از منظر نظم و تطابق آن با افکار مطرح شده در شایست ناشایست، به عنوان یک اثر منثور دینی پیش از اسلام و *احیاء علوم الدین* امام محمد غزالی، اثر منثور پس از اسلام است. به منظور دستیابی به این هدف، اندیشه‌های واحد، در عنوان‌های جداگانه با شاهد مثال‌هایی بیان و سپس به مقایسه افکار ادبا پرداخته می‌شود. از ترجمه فارسی *احیاء علوم الدین* و *کیمیای سعادت* نیز استفاده شده است.

۲. بحث و بررسی

کتاب *شایست ناشایست* از نویسنده‌ای ناشناس، مربوط به دوره ساسانی است و در بیست و سه فصل نوشته شده، برخی فصل‌ها صرفاً به مسائل فقهی می‌پردازد، برخی فصل‌ها مربوط می‌شود به مباحث دینی و باقیمانده فصل‌ها، مجموعه‌ای از مطالب پراکنده هستند. کتاب *احیاء علوم الدین* امام محمد غزالی، از مهم‌ترین کتاب‌های نوشته شده به زبان عربی است که محتوای دینی، اخلاقی و عرفانی دارد. صداقت در ذکر عقاید بزرگان و اندیشمندان شریعت و عرفان، از ویژگی‌های مهم این اثر ارزشمند است که با لحنی صادقانه و خردمندانه به بیان شیوه‌های درست دستیابی به تطهیر باطن و خوی‌های نیکو می‌پردازد و هدف والای آن، زنده کردن علوم دینی و احیای سیره صالحان است.

دلیل انتخاب شعرای مطرح شده در این پژوهش، این است که از میان افکار و اندیشه‌هایی که در آثار برخی شاعران متقدم از جمله رودکی، منوچهری، ازرقی، ابوشکور بلخی و... وجود دارد، ابیاتی دیده می‌شود که اخلاقی‌ترین و شبیه‌ترین عقاید را به افکار غزالی و کتاب *شایست ناشایست* دارند و هر کدام به گونه‌ای با حکمت و نکات اخلاقی گره خورده‌اند؛ از جمله عقاید آن‌ها می‌توان علم‌دوستی، خوش‌خویی، مدح هوشمندانه، راستگویی و توجه به ارزش حکمت در کلام و سخن را ذکر کرد:

۲-۱. آراستگی به زیور علم، دانایی و حکمت

یکی از ویژگی‌های مهم انسان برای دستیابی به رشد و کمال، آراستگی به زیور علم است. خواجه نصیر الدین توسی در اخلاق ناصری، کمال قوت و قدرت علمی را به این می‌داند

که انسان، شوق درک معارف و نیل به علوم را در خود ایجاد کند و بعد از اطلاع یافتن بر حقایق، به معرفت مطلوب حقیقی دست یابد. (ر.ک: طوسی، ۱۳۴۶: ۳۷) در کتاب شایست ناشایست، درباره دانندگی و دلیل آن آمده است: «مردمان باید رفت و آمد به سه جای بیشتر کنند: به درگاه نیک‌دانندگان، به درگاه نیکان و به درگاه آتشان». (مزداپور، ۱۳۶۹: ۲۴۵) در توضیح دلیل رفتن به درگاه نیک‌دانندگان که همان عالمان و دانایان هستند نیز گفته است: «... تا نیک‌داننده‌تر و دین بر تن «وی» میهمان‌تر (= مستقرتر و مسلط‌تر) شود. (همان: ۲۴۶) علم‌آموزی در اندیشه‌های پیش از اسلام تا بدانجاست که آن را در شمار بزرگ‌ترین وظایف می‌دانستند:

«مردمان را این سه «کار» بزرگترین خویشکاری (=وظیفه) است: دشمن را دوست کردن، دروئند (= پیرو دروغ، گناهکار) را پارسا کردن و دژ آگاه (= نادان و بدخوی) را دانا کردن. (همان: ۲۴۵)

در شایست ناشایست، علاوه بر اهمیت علم آموزی به حکمت نیز توجه شده است. لفظ حکمت در این اثر، در معنای آگاه‌شدن و رسیدن به ثواب است و مردم وقتی در خدمت و فرمانبرداری عالمان دینی باشند به آگاهی می‌رسند و آگاهی، موجب ثواب و دورماندن آن‌ها از دوزخ می‌شود. «هرمزد گفت که همه مردم باید تن (= خویشتن) را به پرستش (= خدمت) و فرمانبرداری آن مرد دهد که سراسر اوستا و زند را در حافظه دارد تا شما را از کار وگرفته آگاه کند، چه مردم از آن روی به دوزخ می‌روند که تن (= دل) به هیربدستان نمی‌سپارند و از کار وگرفته آگاه نمی‌شوند». (مزداپور، ۱۳۶۹: ۲۲۷)

امام محمد غزالی، حکمت را بالاترین جزء اخلاق حسنه می‌داند و در *احیاء علوم الدین*، چهار ویژگی را ذکر می‌کند که بودن آن‌ها باعث کمال خوش‌خویی است. یکی از این چهار ویژگی، علم است: «قوة العلم فحسنها و صلاحها فی أن تصیر بحیث یسهل بها درک الفرق بین الصدق و الکذب فی الأقوال و بین الحق و الباطل فی الاعتقادات و بین الجمیل و القبیح فی الأفعال فإذا صلحت هذه القوة حصل منها ثمرة الحکمة» (غزالی، بی‌تا، المجلد ۳: ۵۲-۵۳). غزالی، مباحث گسترده‌ای در فضیلت و فواید علم، انواع علم و اثرهای آن مطرح کرده و

چنین نقل می‌کند که: «... كذلك القلب إذا منع عنه الحكمة والعلم ثلاثة أيام يموت» (همان، المجلد ۱: ۸) او شرط حیات قلب را حکمت و دانش می‌داند.

برخی شاعران سبک خراسانی نیز کوشیده‌اند، اهمیت و آثار علم و حکمت را در اشعار خویش بیان کنند.

الف. شهید بلخی

در بیت هجوآمیز زیر به سه ویژگی که شعر باید بدان آراسته باشد اشاره دارد. این سه ویژگی عبارت است از: حکمت و دانایی، خوش‌بودن شعر و ظرافت که می‌توان از آن به ریزه‌کاری در شعر تعبیر کرد. کسی که چنین ویژگی‌هایی در شعرش نباشد نباید ادعای شاعری کند.

دعوی کنی که شاعر دهرم ولیک نیست در شعر تو نه حکمت و نه لذت و نه چم (مدبری، ۱۳۷۰: ۳۳)

ب. ابوشکور بلخی

مرحوم دهخدا در معنی حکمت می‌گوید: «هر سخنی که مشتمل بر پند و اندرز و موعظت باشد یا رسیدن به فرزاندگی را موجب شود.» (<http://www.vajehyab.com>) همچنین یکی از معانی حکمت، سخن معقول دور از حشو است. در احیاء علوم الدین به نقل از حسن بن علی (ع) آمده است که «من لم یکن کلامه حکمة فهو لغو». (غزالی، بی تا، المجلد ۴: ۴۱۱) ابوشکور، سروده است:

چو پخته شود تلخ، شیرین شود به دانش، سخن گوهر آگین شود (مدبری، ۱۳۷۰: ۹۲)

همچنین می‌گوید انسان خردمند، سخن به دانش می‌گوید و از کلام زشت و ناپسند می‌پرهیزد. (همان: ۹۲)

ج. منوچهری دامغانی

در شکایت از حسودان و دشمنان و در مفاخره‌ای شاعرانه، ویژگی‌هایی برای خود بیان می‌کند که هر شاعری اگر به آن‌ها آراسته باشد، بی‌گمان شاعری تواناست. او دانستن علم

دین، طب و نحو را از مفاخرات خود می‌داند و معتقد است شاعر فارسی‌زبان، باید بسی دیوان شعر تازیان از بر داشته باشد.

گر توای نادان ندانی، هر کسی داند که تو نیستی با من به گاه شعر گفتن هم‌قرین
من بدانم علم دین و علم طب و علم نحو تو ندانی دال و ذال و راء و زاء و سین و شین
من بسی دیوان شعر تازیان دارم ز بر تو ندانی خواند اَلَا هُبَّی بَصَحْنَكْ فَأَصْبَحِین
(منوچهری، ۱۳۷۰: ۹۱)

طلب علم، بنا به فرمودهٔ پیامبر (ص) بر هر مسلمانی واجب است، اما این چه علم است که آموختن آن بر همه واجب است؟ غزالی در پاسخ به این پرسش از علم کلام، فقه، حدیث، سنت و علم احوال دل می‌گوید و در نهایت چنین بیان می‌کند که: «اختیار ما آن است که به یک علم مخصوص نیست و این همه علم‌ها نیز واجب نیست» (غزالی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۳۱) و چون آدمی این بداند «دو نوع از علم واجب شدن گیرد: یکی به دل تعلق دارد و یکی به اعمال جوارح، تعلق دارد.» (همان: ۱۳۲)

هر کدام از علومی که منوچهری از آن‌ها نام می‌برد به تناسب محل، در یکی از این دو دسته قرار می‌گیرد و «هر کار که فرا پیش وی [آدمی] می‌آید، بدان وقت، علم آن واجب می‌شود.» (همان: ۱۳۳)

د. سنایی

سنایی، علم خود را الهام و موهبت الهی می‌داند و به شاعران توصیه می‌کند در پی علم دین باشند و شکر حق را به جای آورند که این‌ها رموز توفیق شاعر است.

سنایی گر سنا دارد ز علم ایزدی دارد تو دین و علم ایزد جوی تا چون او سنا یابی
(سنایی، ۱۳۸۸: ۶۱۷)

او شاعران را به عالمانه شعر سرودن، دوری از ستیز لفظی، پرهیز از مذمت، کژگویی و نادانی، که از نشانه‌های علم و عقل است دستور می‌دهد. (ر.ک: همان: ۵۰ و ۷۱۰)

ه. ازرقی هروی

ابوبکر حکیم هروی ازرقی، شاعر پارسی‌سرای نیمهٔ دوم قرن پنجم هجری است که در دربار سلجوقیان می‌زیسته. در زمینهٔ لزوم دانش در سخن گفتن و شاعری می‌گوید:

سخن به دانش گویند پایگه گیرد و گر نه طوطی و شارک چو آدمی گویاست

(ازرقی هروی، ۱۳۳۶: ۷)

در احیاء علوم الدین، به نقل از ابن عباس آمده است: «لا تتکلم فیما لا ینبغیک فإِنَّه فضل ولا تتکلم فیما ینبغیک حتی تجد له موضعا فإِنَّه ربّ متکلم فی أمر ینبغیه قد وضعه فی غیر موضعه فعنت»^۲ (غزالی، المجلد ۳: ۱۰۹-۱۱۰)

و. ناصر خسرو

او می گوید شاعری که به زیور علم آراسته است سخنان نیکو می گوید، درست مثل سبوی پاکیزه‌ای که رطوبت پاکیزه دارد.

از خاطر پر علم سخن ناید جز خوب از پاک سبوی، پاک برون آید آغار (ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۳۷۷)

زبان پاک، کلام پاک، می گوید و مؤمن یا سخن نیک می گوید یا سکوت می کند. «من کان یؤمن بالله والیوم الآخر، فلیقل خیرا أو لیصمت» (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۰۶-۱۰۷)

ناصر خسرو می گوید، کلامی که به حکمت آراسته است، باید همچون آهن ویژگی نیرومندی و دشواری، قوت و استحکام را دارا باشد. این چنین سخنی، ارزشمند، نیکو و تأثیر گذار است. (ر.ک: ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۳۷) او حکمت را گشاینده دل و سبب نیکویی سخن می داند و سخن حکیمانه را سزاوار دفتر و دیوان. باید با انسان های دانا نشست و برخاست کرد تا به سخن نیکو و خوش دست یافت. (ر.ک: همان: ۵۰ و ۵۳) سخن باید درست، منطقی، نافع و نغز بیان شود. (ر.ک: همان: ۴۶۱) خلاصه اندیشه ورزی های ناصر خسرو در بیان صادقانه، نیکوگویی و آراستگی سخن، به یک چیز ختم می شود و آن هم حکمت و فرزانیگی گوینده است.

۲-۲. راست گویی و پرهیز از هجو و دروغ

راستی و درستی همواره از اصول آیینی ایرانیان پیش از اسلام بوده است. در کتاب شایسته ناشایست، به مانند دیگر کتاب های دینی زرتشتی، به اصل مهم راستگویی و جایگاه سخن راست و دروغ و تأثیر آن بر بهشتی یا دوزخی شدن، توجه و تأکید شده است. ضمن این که «برترین چیز، راستی و برترین چیز، دروغزنی «است» و «گاه» هست که کس، راست

گوید و به سبب آن، دروند شود و «گاه» هست که کس دروغ گوید «و» به سبب آن، آشوب [بهشتی] شود. (مزدایور، ۱۳۶۹: ۲۴۷)

راستگویی در آیین زرتشتی، نشانه دینداری است: «چنین گوید که مرد دیندار «ای» اسپتمان زرتشت، یوز داسرگر (Yuzhdasrgr) راست گفتار «است» - یعنی «آن که سخن» راست گوید «و» پرستنده کلام دین «باشد» - یعنی یشت کرده باشد - «پس او» دیندار است» (همان: ۱۶۰) دروغ در این آیین گاهی به صورت عفریته‌ای تجسم می‌یابد. (کریستن سن، ۱۳۸۵: ۱۶) و تأثیر آن به ویژه اگر از سوی حاکمان باشد، بسیار گسترده‌تر و مخرب‌تر است. «یکی اینکه در شهر، چون داور دروغزن گمارند و او را به سروری دارند، از گناه و مهر دروغ که آن داور کند، در آن شهر، ابر باران کم شود و شیرینی و چربی و درمان بخشی و نیز مقدار شیر گاوان و گوسفندان بکاهد و کودک، در شکم مادر بیشتر تباه شود.» (مزدایور، ۱۳۶۹: ۱۲۷)

امام محمد غزالی در مباحث مربوط به آفت‌های زبان، آدمیان را به پرهیز از سخن ناندیشیده پند می‌دهد: «لأنک لو صرفت زمان الکلام إلى الفکر ربما یفتح لک من نفعات رحمة اللہ عند الفکر ما یعظم جدواه و لو هللت اللہ سبحانه و ذکرته و سبخته لکان خیرا لک»^۳ (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۰۹) غزالی، در بیان قسمی از سخن می‌گوید، سخنی را که زیان محض است و سخنی را که سود آن کمتر از زیانش است، نباید گفت. «ما الّذی هو ضرر محض فلا بدّ من السکوت عنه و کذلک ما فیہ ضرر و منفعة لا تنفی بالضرر» (همان: ۱۰۸)

برخی شاعران متقدم که شعرشان بر محور خرد است، معتقدند شاعر باید راستگو باشد و از دروغ و بیهوده‌گویی پرهیزد تا بر ارزش کلامش افزوده شود. با این حال، «شعر بی‌دروغ نه آن است که در آن نه تحیل باشد و نه مبالغه. آن است که شنونده چون بشنودش، مطمئن شود گوینده، آن را خلاف احساس، خلاف پندار و خلاف وجدان خویش نگفته‌است. اگر هم در آن مبالغه هست و دروغ، آن همه، ترجمان واقعی طرز فکر شاعر یا طرز برخورد اوست با واقعیات.» (زرین کوب، ۱۳۴۶: ۲۵۲-۲۵۳).

الف. ابو شکور بلخی

در مثنوی آفرین‌نامه، دستوری عام درباره سخن دارد که می‌تواند مورد استفاده شاعران نیز قرار گیرد. او می‌گوید: سخنی که بی‌فایده است، نباید بیان شود علاوه بر این، سخن گرانمایه، زمانی ارزشمندتر می‌شود که بزرگی آن را بر زبان راند.

سخن کاندرا او سود نه جز زیان نباید که رانده شود بر زبان
 سخن گرچه باشد گرنامه‌تر فرومایه گردد ز کم سایه‌تر
 سخن کز دهان بزرگان رود چونیکو بود داستانی شود
 (مدبری، ۱۳۷۰: ۹۲)

ب. فردوسی

در روایت فردوسی از داستان پادشاهی کسری انوشیروان می‌خوانیم:

اگر جفت گردد زبان با دروغ نگیرد ز بخت سپهری فروغ
 سخن گفتن کج زیچارگی است به بیچارگان بر، بایند گریست
 (فردوسی، ۱۳۵۴، ج ۴: ۴۳۴)

علاوه بر این در ابیاتی (رک: همان: ج ۲: ۲۳۲ و ج ۳: ۴۰۴) از اهمیت خرد ورزی در سخن و پرهیز از بیهوده گویی، می‌گوید.

غزالی با نقل کلام پیغمبر (ص)، دروغ و معصیت را محکوم به آتش دوزخ می‌داند: «...إياکم و الکذب فإنه مع الفجور و هما فی النار» (غزالی، بی‌تا، المجلد ۳: ۱۳۰) و از دروغ‌گویی که از عیوب فاحش است، پرهیز می‌دهد. او بیچارگی انسان دروغگو را این گونه مطرح می‌کند: پیامبر (ص) در شب معراج، مردی دروغزن را می‌بیند که آهنی سرکج به دهان دارد و با وضعی اندوهبار تا قیامت در عذاب است. (رک: همان: ۱۳۲) در اندیشه فردوسی نیز، اقبال سپهری از شخص دروغگو دور است و فرد دروغگو، بیچاره‌ای است که باید بر او گریست.

ج. عنصری بلخی

عنصری معتقد است راستگویی و افکار دور از ابهام شاعر، سبب سخن‌گویی جوانمردان است.

سخنور چو رای روان آورد سخن بر زبان ردان آورد
 (عنصری، ۱۳۴۲: ۳۲۹)

د. سنایی غزنوی

سنایی می‌گوید: سخن دروغ و خلاف، زمینه‌ساز بیماری جسم و روح است، بنابراین باید از آن پرهیز کرد و راه دوری از آن، روی آوردن به علم و دانش است. در اندیشه سنایی منظور از علم، همان علم دین است که رستگاری دنیا و آخرت را در پی دارد.

تن و جان تو بیمار از سخن‌های خلافی شد برانداز این خلاف از علم و جانت را مداوا کن (سنایی، ۱۳۸۸: ۴۹۴)

به نظر سنایی، حق را گفتن و نترسیدن، حکمت است. اما سخن حکیمانه گفتن، شرطی نیز دارد و آن این است که ابتدا سخن، بسنجی و شنونده لایق حکمت را بیابی، سپس حق را بگویی. (ر.ک: همان: ۳۰۶) غزالی نیز گفته است: «وزن الأمور أولا و قدرها و نظر فیها و تدبیرها ثم أقدم علیها فباشرها». (غزالی، بی‌تا، المجلد ۴: ۳۸۴) این، معنایی است از مراقبه در سخن گفتن، سخن را سنجیدن، تأمل کردن و آنگاه بحث کردن. سنایی به سکوت همراه با تفکر، دستور می‌دهد که منجر به گویاشدن زبان باطن و جاری شدن نطق ایزدی بر زبان شاعر می‌شود، چون زبان، خاموش شود، طاووس جان، به اوج پریدن را تجربه می‌کند و حکمت‌ها بر زبان باطن آدمی جاری می‌شود (سنایی، ۱۳۸۸: ۷۰۶)؛ نیز از حضرت پیامبر (ص) نقل است که در وصف مؤمن فرمود: «إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُؤْمِنَ صَمَوْتًا وَ قَوْرًا فَادْنُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلْقِنُ الْحِكْمَةَ» گویی درهای رحمت الهی در سکوت، بر مؤمن گشوده می‌شود و به حکمت دست می‌یابد. (غزالی، بی‌تا، المجلد ۳: ۱۰۷)

ه. مسعود سعد سلمان

او نوشتن را مهم‌تر از گفتن می‌داند و به نکوگویی و پرهیز از بیهوده‌گویی در گفتن و نوشتن، توصیه می‌کند و معتقد است خطای در نوشتن، می‌تواند اشتباهی مرگبار باشد.

نیشتن ز گفتن مهم‌تر شناس	بگناه نوشتن به جا آرهوش
سخن با قلم چون قلم راست دار	به نیک و به بد در سخن نیک کوش
دو نوک قلم را مدان جز دو چیز:	یکی صرف زهر و یکی صرف نوش
تو از نوش او زندگانی ستان	ز زهرش مکن جان شیرین به جوش
بگفتن تو را گر خطایی فتد	ز برربط فزونست بمالند گوش

وگر در نیشتن خطایی کنی سرت چون قلم دورماند ز دوش

(مسعود سعد، ۱۳۶۲: ۶۰۴-۶۰۵)

غزالی درباره قلم گفته است: «فإن القلم أحد اللسانين» و معتقد است «وذكر المصنف شخصا معينا و تهجين الكلامه في الكتاب غيبية»^۴ (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۴۲) مسعود سعد، به نقل از لیبی شاعر که او را استاد خود می‌داند، بر لفظ موجز و معنی مستوفی تأکید می‌کند. (ر.ک: مسعود سعد، ۱۳۶۲: ۵۷ و ۱۳۲) همچنین می‌گوید: شاعر باید در بیان شعرش راستگو و درست‌اندیش باشد و با هنرمندی بتواند معانی کامل، وافی و مبسوط را در الفاظ اندک جای دهد. (ر.ک: همان: ۲۹۲-۲۹۳). تکلف در سخن و درازگویی، از آفات زبان و همواره مذموم است و حالتی از حالات شیطان دانسته شده.

و. ناصر خسرو

آنچه مسلم است، شاعرانی در ادب فارسی بوده‌اند که در هجوسرایی و هرزه‌درایی سنگ تمام گذاشته‌اند، در حالی که «عفت در کلام و پاکی زبان... نشانه سلامت و ادب نفس است و لغوگویی و بدگویی و هرزه‌درایی و رکاکت در گفتار، مبین بیماری روان و تزلزل شخصیت و تیرگی اندیشه و گاه علامت نفاق و دورویی فرد ژاژخای یاوه‌گوست» (رزمجو، ۱۳۶۶، ج ۲: ۱۵۷) ناصر خسرو در شمار شاعرانی است که خود به ویژگی عفت کلام آراسته است، از ناسزاگویی در شعر، پرهیز می‌دهد و آن را از بین برنده فروغ روی آدمی می‌داند. در روشنایی نامه چنین می‌سراید:

نخیزد دشمنی آلاز هذیان تو هذیان بر زبان هرگز مگردان
مکن فحش و دروغ و هزل پیشه مزن بر پای خود زنه‌ار تیشه
هر آن کس را که گفتارش دروغ است ز روی عقل، رویش بی‌فروغ است
دگر آن را که باشد فحش، گفتار نیابد نزد مردم قدر و مقدر.....

(ناصر خسرو، ۱۳۶۷: ۵۳۲)

غزالی در کیمیای سعادت، علت حرام بودن دروغ را این‌گونه شرح داده: «دروغ از آن حرام است که اندر دل اثر کند و صورت دل کوژ گرداند و تاریک بکند.» (غزالی، ۱۳۶۱، ج ۲: ۸۲) غزالی، مصدر فحش و دشنام را خُبث و بدگوهری می‌داند و با ذکر حدیثی از

پیامبر (ص) می‌گوید: «لیس المؤمن بالطعان و لا بالعان و لا بالفاحش و لا البذی». (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۱۷) در قصایدی از ناصر خسرو می‌بینیم شاعران را نصیحت می‌کند به این که دبیری و شاعری عملی گزافه نیست، بلکه پیشه‌هایی نیکو هستند که برای اندوختن راحتی آخرت مفیدند. او شاعر را پرهیز می‌دهد از این که سخنان ارزشمند را صرف مدح کند و به دروغ بیالاید؛ چرا که دروغ، سرمایه کفر است. (ر.ک: ناصر خسرو، ۱۳۶۷: ۱۲) حکیم قبادیانی راستی را اصل و اساس نیکویی می‌داند. (ر.ک: همان: ۲۲)

۲-۳. مدح آگاهانه و هوشمندانه

کریستن سن در کتاب *ایران در زمان ساسانیان* می‌نویسد: «باید همیشه در نظر داشت که ایرانیان زمان زرتشت، مردم بدوی و بی تمدنی نبودند، بلکه بالعکس پس از ورود به این آب و خاک، وارث تمدن کهنی شدند... و من گمان می‌کنم که سخنان روحانی و معنوی نزد ایرانیان، با وسعت اجتماعی خود، دارای ارزش اخلاقی و معنوی و فردی بوده است.» (کریستن سن، ۱۳۸۵: ۱۶-۱۵) با نگاهی به کتاب *شایسته ناشایست*، مشاهده می‌شود که مدح و ستایش، خاص ایزدان است؛ در فصل نوزدهم این کتاب، بارها از واژه «أهونور» (ahunawar) نام برده شده که در واقع مقدس‌ترین نیایش آیین زردشتی است، به ایزدان تعلق دارد و خواندن آن در دفعات مختلف، در مسائل مذهبی، کشاورزی، ازدواج، نجات از بیراهه‌ها، پاکی از گناهان و... سفارش شده و فقط به شاهان محدود نمی‌شود. (ر.ک: مزدپور، ۱۳۶۹: ۲۳۸-۲۴۰) غزالی نیز در بیان آفات مدح، آن آفتی را که متوجه مدح است، چنین بیان می‌کند: «إنه قد يقول ما لا يتحققه و لاسبيل له إلى الاطلاع عليه»^۵ (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۵۶) نمی‌توان ادعا کرد که مداحی، پیشه بسیاری از شاعران متقدم نبوده و برخی شاعران با وصف و مدح، سعی در کسب جلال، در بارگاه پادشاهان نداشته‌اند، زیرا «شعر فارسی تا اواخر قرن پنجم، اساساً جنبه غیر دینی (profane) داشت و شاعران، اغلب قصیده سرایان و مداحانی بودند که برای مقاصد دنیوی شعر می‌سروده‌اند.» (پورجوادی، ۱۳۷۲: ۱۰۰-۱۰۱) اما باید در نظر داشت که برخی از همین شاعران، با نگاهی خردمندانه، هم از مدح بیهوده پرهیز داده‌اند و هم ویژگی‌هایی برای مدح شایسته بر شمرده‌اند.

الف. رودکی

رودکی که از نخستین شاعران مطرح ادبیات فارسی محسوب می‌شود، برنامه و دستور مستقیمی درباره شعر و شاعری ندارد، اما از دوییت باقی مانده از او می‌توان درباره مدح شاعرانه، برداشت‌هایی کرد. او سروده است:

اینک مدحی چنان که طاقت من بود لفظ، همه خوب و هم به معنی آسان
(رودکی، ۱۳۸۱: ۱۴۴)

از این بیت می‌توان دریافت که شاعر در مدح، اول باید توان علمی خود را در نظر بگیرد، سپس الفاظ خوب و قابل دریافت از نظر معنی، در شعر به کار بندد. شاعری که در مدح، اندازه نگه نمی‌دارد و در آن افراط می‌کند، به صفت نفاق و دروغ متصف می‌شود. شبلی نعمانی می‌گوید: «مقیاس عمده زیبایی و لطف یک قصیده، گریز است یعنی ذکر ممدوح در طی تشبیب، طوری به میان آید که آن جمله، معترضه به نظر آمده و هیچ معلوم نشود که مدح ممدوح از روی قصد و اراده شروع شده یا نه و گریزهای رودکی اکثر، بدین گونه است» (شبلی نعمانی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۳۴)

ب. فرخی سیستانی

مدحت آن است که بد را به سخن خوب کند چو جز این گفتمی آن مدح همه باشد ذم
(فرخی، ۱۳۷۱: ۲۴۳)

فرخی معتقد است: مدحی ارزنده و شایسته است که بتواند با استفاده از قدرت سخن، بدی را به خوبی تبدیل کند، در غیر این صورت آن مدح نیست، ذم و نکوهش است. از این رو مدح ظالمان، ناپسند و مدح نیکان، شایسته است. او همچنین شاعران را توصیه می‌کند به مدح کسی که شایستگی مدح داشته باشد. (ر.ک: همان: ۳۱) یکی از چهار صفتی که غزالی به عنوان آفت، برای شخص ممدوح بر می‌شمارد این است که شخص جفاکار و ناراست کردار را بستاند: «أَنَّهُ قَدْ يَفْرَحُ الْمَمْدُوحَ وَ هُوَ ظَالِمٌ أَوْ فَاسِقٌ وَ ذَلِكَ غَيْرُ جَائِزٍ» (غزالی، بی‌تا، المجلد ۳، ۱۵۶)

از سویی، شایسته ناشایست دلیلی قابل تأمل برای «أَهْوَوِیْرُیُو» که آن هم نوعی ستایش

است، بر می‌شمارد:

«...بدین دلیل است که باشد که کهتران در برابر مهتران فرمانبردارتر باشند و هومت (= اندیشه نیک) و هوخت (= گفتار نیک) و هورشت (= کردار نیک) در جهان، میهمان تر و دُرُوح، ناتوان تر شود». (مزداپور، ۱۳۶۹: ۱۸۱-۱۸۲)

ج. سنایی غزنوی

از جمله اندیشه‌های بلند سنایی که در آن به شاعران پند می‌دهد، توجه به معنویت و شعر حکیمانه سرودن است و این که نباید سخن را با مدح مشتبی دون، بی‌ارزش کرد. شاعران را پایه بی‌شرمی بود تا زان قبل حاصل و رایج کنند از مدح ممدوحان عطا (سنایی، ۱۳۸۸: ۴۰)

در فخری شاعرانه، خود را به جهت پرهیز از مدح می‌ستاید. (ر.ک: همان: ۵۰) هم چنین مناعت طبع شاعر است که او را از مدح کردن برای رسیدن به نان باز می‌دارد؛ نه اینکه شعرش ارزشمند نباشد. (ر.ک: همان: ۷۲۸) غزالی نیز این اصل مهم، در سخن گفتن را با ذکر حدیثی از پیامبر (ص) چنین شرح می‌دهد که: «قولوا قولکم و لا یستهوینکم الشیطان إشارة إلى أن اللسان إذا أطلق بالثناء و لو بالصدق فیخشی أن یستهویه الشیطان إلى الزیادة المستغنی عنها»^۷ (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۱۱)

د. ازرقی هروی

او خود را از مدح ناکسان، حتی با وجود فقر، برحذر می‌دارد. در این سخن او نشانی از مراقبت نفس و پرهیز از متابعت هوای نفس دیده می‌شود، چرا که مدح نا به جا موجب باز ماندن از عمل و متهم شدن به زشتی‌هاست.

در مدح ناکسان نکنم کهنه‌تن بدرد زان باک نایدم که بود کهنه پیرهن (ازرقی هروی، ۱۳۳۶، ۶۳)

او به تیره طبعی شاعران در اثر مدح نا به جای شاهان نیز اشاره کرده (ر.ک: همان: ۸۲) در احیاء علوم الدین، حقیقت مراقبت این گونه بیان شده است: «حقیقة المراقبة هی ملاحظة الرقیب و انصراف الهمّ إلیه.» (غزالی، بی تا، المجلد ۴: ۳۸۵) وقتی مادح به جلال و عظمت خداوند می‌نگرد، حتی با وجود فقر، به مدح فرومایگان روی نمی‌آورد و «حرکات و سکونات او را باعث نباشد مگر حق تعالی». (غزالی، ۱۳۵۸، نیمه دوم از ربع منجیات: ۱۰۸۰)

۵. ناصر خسرو

یکی از شاعرانی که مدح شاهان را به شدت نکوهش می‌کند و شاعران را که امیران کلامند اما در نتیجه مدح سرایی، یاوه‌گو و شعرفروش خطاب می‌کند، ناصر خسرو است. او در روشنایی نامه سروده است:

به مدح هیچ کس مگشای لب را	مرنجان خاطر معنی طلب را
نه چون این شاعران یاوه‌گویی	که دست از آبروی خود بشویی
زمعنی جان ایشان را خبر نیست	سخن هاشان سزا جز گاو و خر نیست
چه می‌خواهند از این بیهوده گفتن	چه می‌جویند از این خرمهره سفتن؟
امیران کلامند اهل اشعار	خدایشان توبه بدهد ازین کار

(ناصر خسرو، ۱۳۶۷: ۵۳۹)

هم چنین راه دستیابی به حکمت را دوری از آز می‌دانند. (ر.ک: ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۴۴۷). در احیاء علوم الدین غزالی، مسئله مدح امرا و پادشاهان، در گفتاری از ابن عمر این گونه شرح داده شده:

ابن عمر را گفتند که ما بر امیران خود می‌رویم و سخنی می‌گوییم و چون می‌آیم غیر آن می‌گوییم. گفت: ما در عهد پیغامبر این را نفاق شمردیم و این نفاق است هر گاه که از رفتن بر امیر و از ثنا مستغنی باشد. و اگر از رفتن مستغنی بود ولیکن چون رفت اگر ثنا نگوید بترسد، نفاق باشد؛ که نفس خود را بدان محتاج گردانیده است و اگر مستغنی باشد از رفتن - اگر به اندکی قناعت کند و جاه و مال بگذارد - پس برای ضرورت جاه و توانگری برود و ثنا گوید، منافق باشد. (غزالی، ۱۳۶۸، رُبع مُهلکات: ۳۲۴-۳۲۵)

۶. مسعود سعد سلمان

مسعود سعد سلمان، به خاطر سرودن حبسیات اثرگذارش در ادبیات فارسی شهرت دارد، اما آزادمنشی و مناعت طبع او را نیز می‌توان در سراسر اشعارش دید.

هر چند کز برای جزا بایدت مدیح	والله که بر مدیح نخواهم ز تو جزا
آزاده‌ای که جوید نام نکو به شعر	چون بندگان ز خلق، نباید ستد بها

(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۲: ۳)

او خود را و در واقع هم سلکان خود را از مدح، پرهیز می‌دهد به ویژه مدح دروغین آمیخته به تملق، زیرا خداوند از چنین مدحی، بیزار است. (ر.ک: همان: ۳۶۲) غزالی در احیاء علوم الدین، از قول پیامبر (ص) می‌نویسد: «حبّ الجاه و المال ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت الماء البقل لانه یحوج إلى الأمرء و إلى مراعاتهم و مرءاءاتهم»^۸ (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۵۵)

۲-۴. آراستگی به صفت خوش‌خویی

در شایسته ناشایست به اصل مهم خوش‌خویی، در کنار راست‌گفتاری اشاره شده است و فردی که بدین صفات آراسته باشد، بی‌گناه تر و شایسته‌گزينش، دانسته شده:

«چون از میان یوژداسرگران (= تطهیرکنندگان) <یکی را> برگزینند... بر پایه نیک‌خیمی (= سرشت و خوی نیکو) و راست‌گفتاری مرد و کنش <و عمل> بر پایه اصول مکتوب <وی را> باید برگزینند.» (مزدآپور، ۱۳۶۹: ۱۵۹)

غزالی در احیاء علوم الدین، بیست آفت برای زبان نام می‌برد و پس از شرح، نتیجه می‌گیرد که علاج همه خوی‌های بد، معجون علم و عمل است و عمل کردن بر ضد آن علت است که نتیجه درست می‌دهد. «اعلم أنّ مساوی الأخلق کلّها إنّما تعالج بمعجون العلم و العمل و إنّما علاج کلّ علّة بمضادّة سببها فلنفحص عن سببها». (غزالی، بی تا، المجلد ۳: ۱۴۵)

او با ذکر احادیث متعدد از پیامبر (ص) و جمله‌های قصار بزرگان، می‌کوشد اهمیت خوش‌خویی را برجسته سازد. در کلامی از پیامبر (ص)، به خشنود ساختن مردم، باگشاده رویی و نیک‌خویی دستور داده شده: «إنکم لن تسعوا الناس بأموالکم فسعوهم ببسطة الوجه و حسن الخلق». (غزالی، مجلد ۳: ۴۹)

الف. فردوسی

حکیم توس، در آغاز داستان سیاوش به خردمندی، نکوگویی و نرم‌خویی در سخن و رفتار، پند می‌دهد.

تو چندانک باشی سخنگوی باش خردمند باش و جهان جوی باش...

درشتی ز کس نشنود نرم گوی سخن تا توانی به آزرم گوی
(فردوسی، ۱۳۵۴، ج ۱: ۱۱۸)

حکیم فردوسی، در نخستین ابیات شاهنامه و در وصف دقیقی شاعر، صفاتی را بیان می‌کند که شاعر باید بدان آراسته باشد؛ فصاحت در گفتار و رطب‌اللسان بودن، طبع ظریف و جوهره شاعری داشتن و سلیس و روان سخن گفتن، صفاتی است که می‌توان آن را از فحوای کلام فردوسی دریافت. (ر.ک: همان: ج ۱: ۲۳ و ۲۴ و ۱۱۸)

ب. مسعود سعد سلمان

مسعود سعد، شاعران را به خوش‌رویی دعوت می‌کند و از گران‌رویی برحذر می‌دارد:
شاعری تو مدار روی گران شاعران روی را گران نکنند
(مسعود سعد سلمان، ۱۳۶۲: ۶۳۹)

او هم چنین، یکی از ویژگی‌های ممتاز کننده شاعر را خوش لفظی و خوش‌گویی می‌داند. (ر.ک: همان: ۱۴۶) از جمله حقوق برادران مسلمان بر یکدیگر، خوش‌رویی در دیدار است که در کتاب احیاء علوم الدین از صفات مؤکد، محسوب می‌شود. «با همه مسلمانان، روی خوش دارد و پیشانی گشاده دارد و در روی همگان خندان باشد. رسول (ص) گفت: خدای تعالی، گشاده‌روی و آسان‌گیر را دوست دارد.» (غزالی، ۱۳۶۱: ۴۱۶)

۳. نتیجه‌گیری

از مطالب مطرح شده در این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت:
برخی شاعران متقدم زبان فارسی به صداقت و صراحت در گفتار شهره‌اند و فضای حاکم بر شعرشان، فضای تعلیم و اندرز است. این اندیشه در دو اثر منشور شایسته ناشایسته و در احیاء علوم الدین غزالی نیز کاملاً مشهود است و می‌تواند بیانگر توجه و تأکید ایرانیان پیش از اسلام بر مسائل مربوط به دینداری به مانند ایرانیان پس از اسلام و اندیشمندان مسلمان باشد. شعرای متقدمی که اندیشه‌های تعلیمی آن‌ها مطرح شد از جمله شاعران اثرگذار در زبان فارسی هستند که بیشتر آن‌ها بر ادبیات عرب، تسلط داشته‌اند. برخی از

آن‌ها تقریباً هم عصر غزالی بوده‌اند مانند: مسعود سعد سلمان، ازرقی هروی و ناصر خسرو و بعضی نیز به مانند فردوسی سعی کرده‌اند پاک‌نهادی و دین‌محوری ایرانیان قبل از اسلام را به خوبی در اشعارشان بیان کنند. دستورها و اندیشه‌های دینی شاعران مطرح‌شده در این پژوهش، از جمله اندیشه‌هایی هستند که در فصل‌های دهم، دوازدهم، سیزدهم، نوزدهم و بیستم شایسته‌ناشایست و در رُبُع مُنجیات و مُهلکات احیاء علوم الدّین غزالی نیز قابل مشاهده است. غزالی نمونه‌های زیادی از روایات، احادیث و جملات قصار بزرگان را به صورت مستقیم و غیر مستقیم در این باره مطرح می‌کند. یک اندیشه و هدف واحد بر تمام اشعار مطرح‌شده شاعران مورد پژوهش، قسمت‌های مطرح‌شده از کتاب *شایسته‌ناشایست* و افکار غزالی، حاکم است و آن این است که از نگاه ایرانیان قبل و بعد از اسلام، داشتن روحیه خدا محوری، خوی‌های نیکو و تطهیر باطن، راه‌هایی انسان‌است و همه انسان‌ها به طور خاص و عام، باید برای انجام و ترویج اخلاق پسندیده تلاش کنند. شاعران فارسی زبان، به دلیل سابقه دینی و تحت تأثیر اندیشه‌های مذهبی، اشعار اخلاقی سروده‌اند و به آن را به دیگر شعرا توصیه کرده‌اند.

پیوست‌ها:

- ۱- خوبی و صلاح علم در آن است که چنان شود که در گفتار، میان راست و دروغ و در اعتقاد، میان حق و باطل و در کردار، میان خوب و زشت به آسانی فرق بگذارد و چون علم به صلاح رسید تبدیل به حکمت می‌شود.
- ۲- این سخن بیانگر ارزش دانش در سخن گفتن است، خاموشی بر سخنی که ارزش بیان کردن ندارد، ارجح است و جز در بیان مهمات سخن گفتن، چیزی جز بیهوده‌گویی نیست و پایگاهی ندارد.
- ۳- زیرا انسان اگر سخن را در فکرت، صرف کند، باشد که نفحات رحمت الهی بر او گشایشی بزرگ پدیدار سازد.
- ۴- یعنی اگر مصنف از عیب شخصی با قلم خود بنویسد گویی او را غیبت کرده است.
- ۵- مادح، چیزی بگوید که نه حقیقت دارد نه از آن آگاه است.

- ۶- از آن جاکه مدح انسانی که ظالم یا فاسق است نتیجه نیکویی در بر ندارد، بلکه باعث گسترش بدی‌ها می‌شود، پس مدح چنین فردی جایز نیست.
- ۷- چون آدمی زبان به مدح کسی بگشاید و در این گفتن‌ها مرز ثنا را نشناسد، بنا به فرموده پیامبر اکرم (ص) بیم آن است که شیطان آن را زیاده تر از حدی که باید بگوید و بدان نیاز باشد، بیاراید و بدین وسیله از اعتبار سخن بکاهد.
- ۸- سخن چرب و خوش در مدح امرا گفتن، مثل گیاه تره که چون آب ببیند بروید، آدمی را عادت می‌دهد به نشان دادن خلاف واقع و ریاکاری. پس چنین ثنایی دروغ محض است و ظلمی است که انسان هم به خود روا می‌دارد هم به دیگری.

کتابنامه

الف. کتاب‌ها

- ازرقی هروی، ابوبکر حکیم. (۱۳۳۶). **دیوان**. تصحیح سعید نفیسی. تهران: زوآر.
- بصیری، محمدصادق و حسینی بی‌بی‌حیاتی، سمیه. (۱۳۹۵). «آفات زبان از نظر لفظ و معنا در مثنوی مولوی و احیاء علوم الدین غزالی». **نشریه ادبیات تطبیقی دانشگاه کرمان**. سال هشتم، شماره ۱۴، صص ۷۲-۹۱.
- پورجوادی، نصرالله پور. (۱۳۷۲). **بوی جان** (مقاله‌هایی درباره شعر عرفانی فارسی). چاپ اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی
- رزمجو، حسین. (۱۳۶۶). **شعرکهن در ترازوی نقد اسلامی**. ج ۲. مشهد: آستان قدس رضوی.
- رودکی، ابو عبدالله. (۱۳۸۱). **دیوان**. تصحیح جهانگیر منصور. چاپ دوم. تهران: دوستان
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۶). **شعری دروغ، شعری نقاب**. چاپ اول. تهران: علمی.
- سعد سلمان، مسعود. (۱۳۶۲). **دیوان**. تصحیح رشید یاسمی. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- سنایی، ابو مجد. (۱۳۸۸). **دیوان**. تصحیح سید محمد تقی مدرس رضوی. چاپ هفتم. تهران: سنایی.
- شبلی نعمانی، محمد. (۱۳۶۳). **شعرالعجم**. ج ۱. ترجمه سید محمد تقی فخر داعی گیلانی. چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۴۶). **اخلاق ناصری**. تصحیح ادیب تهرانی. چاپ اول. تهران: جاویدان.

- عنصری بلخی، ابوالقاسم حسن بن احمد. (۱۳۴۲). **دیوان**. تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: سنایی.
- غزالی، ابو حامد امام محمد. (۱۳۶۱). **کیمیای سعادت**. ج ۱ و ۲. به کوشش حسین خدیو جم. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- غزالی، ابو حامد امام محمد. (۱۳۵۸). **احیاء علوم الدین**. نیمه دوم از ربع منجیات. به کوشش حسین خدیو جم. چاپ اول. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- غزالی، ابو حامد امام محمد. (۱۳۶۸). **احیاء علوم الدین**. ج ۳. ربع مهلکات. به کوشش حسین خدیو جم. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- غزالی، ابو حامد امام محمد. (بی تا). **احیاء علوم الدین**. الجزء الأول و الثالث و الرابع. به قلم بدوی طبانه. قاهره: کرباطه فوترا
- فرخی سیستانی، ابوالحسن علی. (۱۳۷۱). **دیوان**. به کوشش محمد دبیر سیاقی. چاپ چهارم. تهران: زوآر.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۵۴). **شاهنامه**. ج ۱ و ۲ و ۳ و ۴. چاپ چهارم. تهران: امیر کبیر.
- کریستین سن، آرتور. (۱۳۸۵). **ایران در زمان ساسانیان**. ترجمه رشید یاسمی. چاپ پنجم. تهران: صدای معاصر.
- مدبری، محمود. (۱۳۷۰). **شرح احوال و اشعار شاعران بی دیوان در قرن های ۳ و ۴ و ۵ هجری قمری**. چاپ اول. کرمان: پانوس.
- مزداپور، کتابون. (۱۳۶۹). **شایست ناشایست**. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- منوچهری دامغانی، ابو نجم احمد. (۱۳۷۰). **دیوان**. تصحیح محمد دبیر سیاقی. چاپ اول. تهران: زوآر.
- ناصرخسرو، ابومعین. (۱۳۸۴). **دیوان اشعار**. تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. چاپ ششم. تهران: دانشگاه تهران.
- ناصرخسرو، ابومعین. (۱۳۶۷). **دیوان**. تصحیح مجتبی مینوی. تعلیقات علی اکبر دهخدا. چاپ دوم. تهران: دنیای کتاب.

ب. منابع مجازی

<http://www.vajehyab.com>

